

de katholieke arbeidersbeweging, dan zou deze beweging inderdaad nauwelijks de belangstelling van historici verdienen. Gelukkig weten dezen wel beter. Wil de geschiedschrijving van de katholieke arbeidersbeweging meer opleveren dan navelstaarderij, dan dienen oud KAB/NKV-ers de zaak beter met het verlenen van opdrachten aan historici dan door zelf de hand aan de ploeg te slaan. Anders worden toch maar onregelmatige voren getrokken. Dat blijkt.

J. Bosmans

H.W. von der Dunk, ed., *In de schaduw van de depressie. De NSB en de verkiezingen in de jaren dertig* (Alphen aan den Rijn: A.W. Sijthoff, 1982, 222 blz., f29,50, ISBN 90 218 2632 1).

De dissertatie van de socioloog Kooy uit 1964 over het fascisme in Nederland, die voor een flink deel gebaseerd is op analyse van kiesgedrag in Winterswijk¹, heeft onmiskenbaar een voortrekkersrol vervuld. Ondermeer historici hebben zich er door laten stimuleren. Zo probeerde de Utrechtse historicus Vellenga in zijn dissertatie uit 1975² met behulp van een analyse van enkele verkiezingsuitslagen te achterhalen, waar de NSB in Zuid-Limburg haar aanhang vandaan toverde. Deze onderzoekslijn blijkt te Utrecht te zijn voortgezet, getuige althans de hier te bespreken bundel. Daarin worden drie studies gepresenteerd, waarin de door Kooy en vooral door Vellenga ontwikkelde methode is toegepast op Twente, de Krimpenerwaard en Wassenaar. De studies zijn bewerkingen van doctoraal-scripties van respectievelijk S.H. Quee, C. Keuken en R. Louman. Zij worden ingeleid door J.T. Minderaa met een overzicht over de politieke verhoudingen in de jaren dertig en de verschuivingen binnen het partijstelsel in die jaren; tevens worden zij door hem geplaatst in de context van het tot dusver in Nederland gepleegde verkiezingsonderzoek. Hieraan vooraf gaat nog een korte, maar interessante inleiding van Von der Dunk over ontstaan en ontwikkeling van dit type fascisme-onderzoek.

De keuze van de onderzoeksgebieden is ingegeven door de begrijpelijke overweging dat de NSB er grote activiteit aan de dag gelegd heeft. In de Krimpenerwaard en in Wassenaar haalde de NSB dan ook scores, die ver boven het landelijk gemiddelde lagen; in Twente was het succes weliswaar wisselend, maar tegenover uitschieters naar beneden stonden opvallende uitschieters naar boven. Ook is een criterium geweest dat de streken socio-economisch moesten verschillen om het beeld van de oorzaken, die mensen ertoe brachten om op de NSB te stemmen, zo scherp en genuanceerd mogelijk te schetsen. Het industriegebied Twente kende een zeer heterogeen samengestelde bevolking, terwijl de Krimpenerwaard een vrij homogene agrarische gemeenschap huisvestte; Wassenaar ten slotte was een overheersend goeude gemeente.

In het bestek van deze bespreking is het ondoenlijk om alle conclusies te releveren, die te trekken zijn uit de gepresenteerde analyses van alle Provinciale-Statens- en Tweede-Kamerverkiezingen in de jaren dertig. Het beeld is daarvoor inderdaad te genuanceerd. Globaal valt te zeggen dat de conclusies niet afwijken van die van Kooy en Vellenga, conclusies overigens die in hun algemeenheid ook te vinden zijn in de louter descriptieve literatuur van bijvoorbeeld L. de Jong en A.A. de Jonge. De middenstand, de boeren en de

1. G.A. Kooy, *Het échec van een 'volkse' beweging. Nazificatie en denazificatie in Nederland 1931-1945* (Assen, 1964).

2. S.Y.A. Vellenga, *Katholiek Zuid-Limburg en het fascisme* (Assen, 1975).

RECENSIES

conservatief-autoritaire elite - meer in de verstedelijkte gebieden dan in agrarische gemeenten - waren om vaak uiteenlopende en lang niet altijd logische redenen het gevoeligst voor de NSB, vooral als de zuilorganisaties politiek en levensbeschouwelijk weinig greep op hen hadden; in dit verband wijzen de onderzoekers op het belang van 'losmaakpartijen', splinters in de zuilen die in een eerdere fase kiezers de moederpartij ontrouw hadden doen worden en zo de overgang naar de NSB in een latere fase vergemakkelijkten.

Op het eerste oog lijken de onderzoeksresultaten van de Utrechters voor de hand te liggen. Een tweetal overwegingen van methodische aard moet echter onvermijdelijk leiden tot de vaststelling, niet dat de uitkomsten onjuist zijn - ondanks mijn bezwaren tegen de gevolgde methode kunnen zij theoretisch juist zijn -, wel dat de overtuigingskracht van het betoogde niet bijster groot is. Het analyseren van verkiezingsuitslagen is een interessante bezigheid, maar het is ook een riskante onderneming, indien de moderne door de politicologen ontwikkelde methode van enquêtes gelijktijdig met de verkiezingen bij stembureaus, die tesamen een representatief beeld van het electoraat geven, niet toepasbaar is. Deze methode is van recente datum. Daarvóór moet men het doen met de naakte cijfers, waarvan het maar de vraag is, of zij ons voldoende inzicht verschaffen in de luimen van het electoraat. Voor de jaren dertig hebben die cijfers in de regel slechts betrekking op het aantal geldig uitgebrachte stemmen en dat gegeven maakt het nauwelijks mogelijk om verschuivingen binnen het electoraat nog op te sporen. Zodra men twee verkiezingsuitslagen met elkaar gaat vergelijken, doen zich welhaast onoplosbare problemen voor. Kan men bijvoorbeeld de uitslag van 1935 wel zonder meer vergelijken met dié van 1933, als men zich realiseert dat het electoraat van 1935 onder invloed van overlijden, migratie en het toetreden van nieuwe kiezers ten opzichte van 1933 veranderd is? Daarbij voegen zich problemen, die veroorzaakt worden door het niet opkomen van kiezers - in de tijd van de opkomstplicht desondanks vaak een relatief hoog percentage - en het uitbrengen van ongeldige stemmen; in 1935 kunnen dat steeds anderen dan in 1933 geweest zijn. In *Keesings Historisch Archief* van 1935 trof ik op bladzijde 1775 cijfers aan, die uitwijzen dat bijvoorbeeld bij de Tweede-Kamerverkiezingen van 1933 in Gelderland iets minder dan 10% van het electoraat ofwel niet was komen opdagen ofwel ongeldig had gestemd, terwijl dat in 1931 12% was geweest! De auteurs van de case-studies willen achterhalen, uit welke hoek de winst van de NSB in 1935 kwam en wie er in 1937 en 1939 profiteerde van haar verlies. In verband met de zo juist geschetste problemen lijkt mij dan toch een eerste vereiste dat wordt vastgesteld, in welke mate de niet met de beschikbare cijfers te vangen factoren de analyse kunnen vertekenen. Maar nergens in de bundel treft men een methodische uiteenzetting aan en wat Minderaa op de bladzijden 60-62 schrijft, doet zelfs vrezen dat de Utrechtse onderzoekers zich niet druk hebben gemaakt om de problemen.

De tweede overweging heeft betrekking op de wel zeer rechtlijnige, soms zelfs amateuristisch aandoende wijze van redeneren, met name waar het gaat om de winst van de NSB in 1935 te achterhalen. De redenering, die reeds door Vellenga is gevolgd (en daardoor voor de auteurs sacrosanct?), is een hele simpele: als A, B en C verliezen en D wint, is de winst van D volledig afkomstig van A, B en C en wel overeenkomstig de omvang van ieders verlies. Het moderne politicologische verkiezingsonderzoek leert echter dat alle partijen winnen en verliezen, in de meeste gevallen zelfs van en aan elkaar. Waarom zou dat in de jaren dertig anders zijn geweest? Met de opmerking dat meer gecompliceerde verschuivingen mogelijk, maar in het verzuilde Nederland van de jaren dertig niet waarschijnlijk zijn (142), komt men er niet. Ook al bevat zij een zekere mate van waarschijnlijkheid, de opmerking blijft een hypothese, zolang het overtuigende, dus op empirisch onderzoek gestoelde bewijs niet is geleverd dat die verschuivingen inderdaad zijn uitgesloten. Te-

leurstellend is dat de auteurs zich op zulk een gemakkelijke wijze van het probleem afmaken. Nemen Keuken en vooral Louman gelukkig nog wat slagen om de arm (het lijkt, het is waarschijnlijk, wellicht, mogelijk en dergelijke), Quee daarentegen maakt het wel heel bont. Hoe ernstig de kritiek behoort te zijn, is te verduidelijken aan de hand van de wijze waarop Quee in Denekamp (137) de NSB aan haar winst laat komen. In 1935 verliezen de katholieken ten opzichte van 1933 6,69%, de protestants-christelijken 2,74%, de burgerlijken 0,59% en links verliest 1,47%. Het totaal reikt echter niet tot de 13,28%-score van de NSB. Dus, zegt Quee, moet het restant van de NSB-stemmen afkomstig zijn uit de categorie 'overigen', die in 1933 1,46% scoorde. Dat hij dan nog 0,33% te kort komt, deert hem kennelijk niet, want hij zwijgt erover. Dat hij een rekenfout heeft gemaakt - het verlies van de katholieken is niet 6,69%, maar 5,99% - en het tekort daardoor 1,03% belooft, maakt de zaak alleen maar erger; ongeveer een achtste van de NSB-aanhang blijkt niet de moeite waard te zijn om achterhaald te worden. Dat is nog niet alles. Het verlies van alle partijen laat Quee zonder meer vloeien naar de NSB. Zit de zaak echt niet ingewikkelder in elkaar? Deze opvallende redenering komt men in alle deelstudies tegen. Laten wij de katholieken in Denekamp eens nader bekijken. Hun verlies komt voor het grootste deel voor rekening van de katholieke splinter ter linkerzijde van de RKSP, de Katholiek Democratische Partij. Dus, luidt de conclusie van Quee, probleemloos stappend in de voetsporen van Vellenga, functioneerde de KDP voor een flink aantal kiezers als tussenstation op weg naar de NSB. Men verbaast zich over zoveel stelligheid. Waarom is het bijvoorbeeld uitgesloten dat KDP-stemmers terugkeerden naar de RKSP en andere RKSP-stemmers overliepen naar de NSB of KDP-stemmers hun heil zochten bij andere partijen dan RKSP en NSB? Ook in het verzuilde Nederland zijn er altijd groepen katholieken geweest die niet katholiek stemden, maar liberaal en zelfs socialistisch. Als men een rechte lijn wil trekken tussen KDP en NSB, dan zal men toch eerst moeten onderzoeken, of er vanuit de KDP geen lijnen in andere richtingen te ontdekken zijn. Ik wil niet beweren dat Quee ongelijk heeft, wel dat hij nalaat zijn gelijk op overtuigende wijze aan te tonen. Het is allemaal van een simpelheid, die in een Utrechtse doctoraalscriptie als eerste vingeroefening wellicht nog getolereerd kan worden, maar in een publikatie bepaald misstaat.

De drie deelstudies zijn bewerkt door S.N. Temming, zo deelt het erratablad mee, dat is bijgevoegd om de lezer te attenderen op de vele - overigens lang niet alle - ongerechtigheden in de tekst die, zo laat de uitgever in een later bericht weten, niet voor rekening komen van redacteur, auteurs en bewerker. In welke mate de bewerking is geschied, onttrekt zich aan de waarneming van de lezer. Op bladzijde 122 echter staat temidden van een citaat tussen haken een toelichting, gevolgd door de initialen S.T. Daaruit is af te leiden dat de bewerker zich niet beperkt heeft tot het simpele redactionele schaaftwerk. Had hij maar meer ingegrepen, is men geneigd te verzuchten.

'Ook het historische voorstellingsvermogen heeft het getal nodig, altijd nodig gehad', zo kan men lezen in *NRC/Handelsblad* van 24 maart 1972. 'Maar daarom blijft het noodzakelijk om zich voor ogen te houden, dat de getallen, waar we mee opereren, veelal net als schelpen zijn, die telkens weer opengeklapt dienen te worden om te kijken, welke inhoud zij eigenlijk omsluiten. En vooral: Dat juist omdat getallen duidelijkheid en zekerheid bieden, de werkelijkheid ook telkens weer door het intellect naar die duidelijkheid toe moet worden gebogen. Een verkrachting, die onvermijdelijk is, maar die ook altijd haar tol vergt'. Deze verstandige woorden zijn gevloeid uit de pen van... H.W. von der Dunk, die hen nog eens heeft opgenomen in zijn bundel *Kleio heeft duizend ogen* (Assen, 1974) 93.

J. Bosmans

RECENSIES

Kathinka Dittrich en Hans Würzner, ed., *Nederland en het Duitse Exil 1933-1940* (Amsterdam: Van Gennep, 1982, 328 blz., f37,50, ISBN 90 6012 493 6).

De achtergronden van de Nederlandse samenleving, de verschillende groepen van Duitse vluchtelingen naar Nederland, hun ontvangst en hun werkzaamheden hier worden in achttien essays uiteengezet. Tot nu toe had alleen de Duitse *Exil-Literatur* in Nederland aandacht gekregen, maar waren andere facetten van het kulturele en politieke leven van de Duitse anti-fascistische ballingen in Nederland vrijwel onbekend gebleven.

Men kan een zekere twee-deling in de bundel onderscheiden. De eerste vijf opstellen geven een beeld van de Nederlandse samenleving, waarmee de Duitse vluchtelingen sedert 1933 in aanraking kwamen. Harry Paape begint de rij met een algemeen overzicht 'Nederland en de Nederlanders', waarin vooral de invloeden van de neutraliteitspolitiek, de verzuiling en het zelfgenoegzame karakter van de Nederlandse maatschappij worden benadrukt. Kenmerken, die in de bijdragen van Frits de Jong Edz. over de houding van de politieke partijen in Nederland ten opzichte van het nationaal-socialisme en van Ger van Roon, die het beleid van de Nederlandse regering tegenover Hitler-Duitsland beschrijft, verder worden uitgewerkt. Koos van Weringh illustreert de periode met een uiteenzetting over het beeld van Duitsland gezien door Nederlandse karikaturisten.

De introverte, in godsdienste en politieke levenskringen opgesloten Nederlandse samenleving, die bovendien nog werd geteisterd door een steeds dieper doorwoekerende economische depressie, was nauwelijks gereed om een vloed van buitenlandse vluchtelingen op te nemen, die bovendien nog voor het merendeel uit 'joden en rooien' bestonden, of uit een combinatie van beiden.

Het vluchtelingenbeleid varide Nederlandse regering was dan ook nauwelijks gastvrij te noemen en het werd dit steeds minder, naarmate de economische crisis hardnekkiger bleek en de politieke druk van nazi-Duitsland toenam. Vooral onbemiddelde en oost-joodse vluchtelingen werden geweerd waar het kon en na 1938 officieel praktisch buitengesloten. Dat er desondanks vooral via de grens met België voortdurend illegale grensoverschrijdingen plaats vonden en dat zich vele oost-joden half of geheel illegaal jarenlang in Nederland ophielden, komt hier echter niet ter sprake.

Ivo Schöffner geeft daarna een historisch perspectief van het Nederlandse jodendom. De Duits-joodse emigranten en de Nederlandse reactie, die zij opriepen wordt door Dan Michman behandeld, die ook samen met Ursula Langkau-Alex een chronologisch overzicht van de maatregelen van de Nederlandse regering inzake de vluchtelingen opstelde, dat achter in het boek is afgedrukt. Aspecten van de sociaal-democratische emigratie, de Duitse communistische emigratie en de organisatie van vluchtwegen en verzet vanuit Nederland worden respectievelijk door Ursula Langkau-Alex, Beatrix Herlemann en Arno Klönne behandeld. Het belangrijke Nederlandse aandeel in de *Exil-Literatur*, die op grote schaal door de uitgeverijen Allert de Lange en Querido in Amsterdam werd uitgegeven, komt in drie opstellen aan de orde. Hans Würzner geeft in een studie over Nico Rost als strijder voor de Duitse *Exil-Literatur* en zijn beoefenaars een beeld van het literaire leven in Nederland. Martin Lehmann beziet de *Exil-Literatur* door de bril van Albert Vigoleis Thelen, de literatuurcriticus van de Haagse krant *Het Vaderland* en Cor de Back geeft een overzicht van de literaire kritiek in de Nederlandse sociaal-democratische pers.

Daarna krijgen het theater uit Duitsland op Nederlandse bodem (Walter Hude), het eerste emigrantencabaret Ping Pong en Dora Gerson (Jacques Klöters), de Duitse emigranten en hun invloed op de Nederlandse film (Kathinka Dittrich) en de avantgarde film (Nico Brederoo) ieder een eigen studie. Tenslotte schreef Marius Flothuis een bijdrage